

معرفی اثر و بررسی شیوه هنری قدیمی ترین درب خاتم حرم مطهر حضرت احمد بن موسی الکاظم - شاه چراغ^(ع)

سید مصطفی شجاعی^۱

چکیده

ایران مهد هنرهای تجسمی و صنایع دستی بی شمار است. در این میان هنر خاتم کاری بدون شک یکی از بومی ترین هنرهای دست هنرمندان این مرز و بوم به شمار می رود. عرصه بلامنازع این هنر اماکن مقدس با جنبه مذهبی بوده و هست. درب خاتم کاری متعلق به حرم حضرت احمد بن موسی الکاظم^(ع) با تلفیقی از عشق و هنر، یکی از با ارزش ترین آثار به جای مانده از هنرمندان مسلمان است. در این پژوهش سعی بر شناسایی دوره زمانی و شیوه هنری فن خاتم کاری به کار رفته بر روی این درب شده است.

کلید واژه: خاتم، چوب، استخوان، هنر، شاه چراغ

مقدمه

خاتم کاری هنری بی بدیل و ایرانی است که در اعصار گذشته و پیش از اسلام در ایران رواج داشته و مطمئناً هنری بومی تلقی می‌گردد. این هنر نیز مانند سایر هنرهای مستظرفه دارای افت و خیزهایی بوده است. ابتدایی‌ترین نوع این هنر دارای ظرافت امروزی نبوده و با توجه به اندوخته زر و سیم هر دولت و بالطبع وضعیت اقتصادی، خاتم کاران در ادواری دارای ضعف و دورانی مانند صفویه دارای قوت مضاعفی بوده‌اند. ابزار و ادوات لازم در این هنر بسته به کیفیت این ابزار و ادوات متنوع بوده و در مواردی هنرمندان خاتم کار خوش ذوق با جایگزین کردن این مواد مانع از فوت این هنر شده‌اند. اهمیت این هنر در دوران اسلامی با وقف و دستور ساخت جهت مدفن شریف امامان و امامزادگان از سوی اعیان وقت قابل شناسایی است. مواد ذی قیمت به کار رفته در ساخت این درب خود موید ارزش والای این اثر است. درب موجود در موزه حرم مطهر دارای ظرافتی هنری است که به همت خاتم کاران چیره دست مرمت‌هایی بر روی آن صورت پذیرفته و در معرض دید قرار گرفته است. هنرمندانی به نام و بعضاً گمنام در این عرصه هنری فعالیت داشته‌اند و شیراز شهر فرهنگ و هنر، طلیعه دار این هنر محسوب می‌شود.

بیان مساله

با توجه به جایگاه هنر مذهبی که در واقع تلفیقی از آموزه‌های دینی و هنر اصیل و ریشه دار ایرانی است بر آن شدم تا با بررسی درب خاتم حرم مطهر حضرت احمد بن موسی الکاظم^(ع) که در واقع قدیمی‌ترین درب ورودی اصلی این آستان مقدس به شمار می‌رود، علاوه بر روشن نمودن زوایای هنری به کار رفته در این تکنیک، خاستگاه مذهب در شکل‌گیری زمینه‌های هنری خاتم کاری را مشخص نمایم.

هدف

معرفی، بررسی و مستند نگاری قدیمی‌ترین درب موجود حرم مطهر حضرت احمد بن موسی الکاظم (شاه‌چراغ)^(ع)

اهمیت و ضرورت

از آنجا که تا کنون مطالعه دقیق و موردی بر روی این درب صورت نپذیرفته است، ضرورت بررسی موشکافانه بر روی این درب اهمیت ویژه‌ای دارد.

پرسش‌ها

- قدیمی‌ترین خاتم به کار رفته در این درب متعلق به کدامین دوره تاریخی است؟
- انواع گل‌های خاتم به کار رفته در این درب مربوط به چه تکنیک‌های گل سازی است؟

روش یافته‌های پژوهش:

مطالعه کتابخانه ای، مصاحبه و پژوهش میدانی

۱ - معنی لغوی واژه خاتم

واژه خاتم در ادبیات متقدم ایران به معنای انگشتی آورده شده و می‌توان بیان نمود که برای نخستین بار معنی این واژه با تاکید بر این هنر در ابیات شاعر قرن یازدهم، مفید بلخی آورده شد:

صد نقش بر استخوانم افکند ز داغ گویا که لب لعل تو خاتم بند است

در لغت نامه دهخدا تعریف واژه خاتم ساز چنین ذکر شده است: «آنکه پاره‌های استخوان را در چوب با نقش و نگار بنشانند.» (دهخدا، ۱۳۲۵، ۱۳۶) معادل لاتین خاتم SIGHET و خاتم کاری INLAY می‌باشد.^۱ (سید صدر، ۱۳۸۳، ۵۸)

در واقع می‌توان چنین بیان نمود که خاتم ترکیبی است از چند ضلعی‌های منظم با تعداد اضلاع متفاوت که با استفاده از مواد اولیه گوناگون در رنگ‌های مختلف شکل می‌گیرد بین پنج تا ده ضلع متفاوت است.

۲- تاریخچه خاتم کاری

در رابطه با تاریخچه هنر خاتم کاری باید اشاره نمود که، دقیقاً تاریخ خاصی برای پدیدار شدن این هنر ارائه نشده است و حتی در دائرة المعارف‌های فارسی بیان شده است که زمان آغازین این هنر دانسته نیست و آنچه درباره آن گفته می‌شود با افسانه همراه است. عده‌ای از قدمای خاتم کار بر این عقیده بوده‌اند که هنر خاتم کاری در اصل معجزه حضرت ابراهیم^(ع) بوده است.

بسیاری از محققین بر این عقیده‌اند که این هنر ریشه ایرانی دارد. با این حال قطعاتی از این هنر در نزدیکی شهر قاهره کشف گردیده که مربوط به اوایل اسلام است و خود مصریان نیز معتقدند که این هنر را در اصل از قبطی‌ها فرا گرفته‌اند. مورد یافت شده هم اینک در موزه هنرهای اسلامی شهر قاهره در معرض نمایش قرار گرفته است و متشکل از چندین قطعه و لوحه می‌باشد که با استخوان و چوب روی

۱- گاهی به معنای منبت کاری نیز استنباط می‌شود.

آن کار شده است (ربیع، ۱۳۸۰، ۹۴)

برخی معتقدند هنر خاتم کاری در زمان ایلخانان مغول و از چین وارد شده است، اما به استناد هنر ایران در پیش از اسلام می‌توان بیان نمود این هنر بومی ایران و در ابتدا دارای طرح ساده‌ای بوده است. تفاوت خاتم کاری چین و ایران را می‌توان چنین بیان نمود:

- شکل هندسی این هنر در ایران دارای ظرافت بیشتری است.
- نوع مفتول به کار رفته در آثار چینی از روی و قلع صرفاً استفاده می‌شده اما در ایران تنوع بیشتری دارد و کمتر از این دو فلز استفاده می‌شود.
- در چین از رنگ‌های سیاه و سفید استفاده می‌شده اما در ایران تنوع رنگ مشاهده می‌شود.

اوج هنر خاتم کاری ایرانی مربوط به دوران صفوی است و هنرمندان در این دوره از گوشه و کنار ایران به اصفهان آمده و هنرهای فراموش شده همچون خاتم کاری منبت کاری و گره چینی رونقی دوباره یافت. با روی کار آمدن خاندان قاجار این هنر سیری نزولی به خود گرفت و دچار نقصان گردید. در دوران زندیه خاتم جان تازه‌ای گرفت و همین امر سبب شد که بر خی از خاتم سازان شیرازی که قبلاً به اصفهان رفته بودند رجعت کنند. در دوران قاجار اشکال هشت ضلعی و شش ضلعی به جای پنج ضلعی رایج گردید و استفاده از خاتم و معرق پدیدار شد (مرزبان، ۱۳۶۵، ۲۱۴).

در دوران معاصر و به خصوص بعد از انقلاب اسلامی این هنر سمت و سویی جدید به خود گرفت و با تاکید بر نقوش سنتی اصیل نقوش وارداتی حذف و خط نیز در کنار این هنر قرار گرفت.

۳- قدیمی‌ترین خاتم کاری‌های بر جای مانده

یکی از قدیمی‌ترین نمونه خاتم کاری یافت شده در ایران مربوط به منبر چوبی مسجد جامع عتیق است که دارای قدمتی بالغ بر هزار سال است. منبر قدیمی مسجد جامع عتیق هم اینک در شبستان جنوبی واقع گردیده و دارای ۱۳ پله است که حدود ۵ متر ارتفاع دارد و زمینه خاتم بر پیکر آن هویدا است. بر بالای این منبر آثاری از معرق نیز وجود دارد و از بست‌های فلزی جهت اتصال قطعات منبر استفاده شده است.

صندوق خاتم مرقد مطهر حضرت موسی بن جعفر مربوط به زمان شاه اسماعیل صفوی و ساخته شده توسط استاد محمد جعفر، درب خاتم مرقد امامزاده شاه رضا در شهرضای اصفهان مربوط به دوران شاه طهماسب صفوی از آن جمله‌اند و بنا بر تحقیقات سقف ایوان اصلی مسجد عتیق شیراز متعلق به قرن هشتم هجری قمری دارای خاتم کاری بسیار زیبایی بوده است که با تزئینات گنبد سلطانیه زنجان

مطابقت موضوعی دارد.

کشور ما ایران، قطعاً مهمترین پایگاه خاتم کاری جهان محسوب می‌شود و هنر ایرانی خاتم، رده نخست تمامی گالری‌های جهان را به خود اختصاص داده است. (انتظاری، ۱۳۸۹، ۳۹) خاتم غالباً در اماکن مقدس به عنوان معجر یا صندوق مرقد استفاده می‌گردد و از آن جمله مقابر شاه‌چراغ^(۴) و سید میر محمد و فرزندش سید ابراهیم است که علاوه بر خاتم کاری با گره تند از خط نسخ با مضامین قرآنی مانند آیت الکرسی خاتم مقبره سید میر محمد استفاده می‌شده است.

۴- مواد و ابزار لازم در خاتم کاری

۴-۱: انواع چوب مانند: آبنوس، فوفل، شاه چوب، گردو، بقم، عناب، نارنج، افرا، کهکم، تبریزی، شمشاد، آلوجه، گلابی، توسکا و کاج

➤ آبنوس: درختی سیاه رنگ و خوش بو که تنه داخلی آن به رنگ‌های مختلف از سفید تا سیاه می‌باشد و غالباً از هندوستان وارد می‌شود و بسیار مستحکم و مناسب جهت خاتم کاری است و همچنین ماده‌ای ارزشمند به حساب می‌آید.

➤ فوفل: در هندوستان می‌روید و چوبی سیاه رنگ دارد و پس از کمیاب شدن آبنوس خاتم کاران از این چوب بهره بردند. با توجه به وجود چربی بالا در این چوب پس از بریدن آن را جوشانده و زیر پرس می‌گذارند.

➤ درخت شاه چوب: از خانواده فوفل و دارای رنگ زرد اما قابلیت رنگ خوری بالایی دارد و از آن می‌توان به جای چوب فوفل استفاده نمود.

➤ درخت گردو: چوبی ریز بافت و دارای رنگ قهوه‌ای و دوام عالی.

➤ چوب درخت بقم: درختی از نواحی گرمسیری مانند ماداگاسکار و غنا و دارای رنگی قرمز و چوبی سخت و بادوام و همچنین مقاوم در برابر حشرات و رطوبت و گرانبها.

➤ چوب درخت عناب: چوبی با رنگ قهوه‌ای روشن که در اطراف شیراز نیز یافت می‌شود و مستحکم است.

➤ چوب درخت نارنج: نماد شهر شیراز و به وفور یافت می‌شود با رنگی متمایل به قهوه‌ای روشن و دارای رنگ پذیری مناسب.

➤ چوب درخت افرا: رنگ سفید متمایل به کرم و دارای رگه‌های براق و انعطاف پذیری بالا

➤ چوب درخت کهکم: چوبی جنگلی و مستحکم.

➤ چوب درخت تبریزی: چوبی نرم و سبک اما مقاوم در برابر حشرات و رطوبت.

- چوب درخت شمشاد: سخت و سنگین با رنگ زرد روشن و قابلیت رنگ پذیری و لاک خوری.
- چوب درخت آلوچه: بافتی متراکم و رنگ قهوه ای. جلا پذیر و مقاوم در مقابل حشرات و رطوبت
- چوب درخت گلابی: رنگ سفید و تراکم کم، نرم و انعطاف پذیر، جلا پذیر و خوش ابرار
- چوب درخت توسکا: چوبی بدون گره و مستحکم و رنگ سفید که پس از برش به رنگ قرمز متمایل می شود. (به علت عمل اکسیداسیون) (سید اخلاقی، ۱۳۸۸، ۶۶)
- چوب درخت کاج: بافتی فشرده و سفید کدر دارای رنگ پذیری بالا و مقاوم در برابر رطوبت و حشرات.

۴-۲: انواع استخوان مانند: عاج فیل، استخوان شتر، استخوان گاو

- عاج فیل: قبلا استفاده می گردید اما با توجه به ارزش فراوان و کم یاب شدن رفته رفته جای خود را به دیگر استخوان ها سپرد. به علت عدم چربی تغییر رنگ نمی دهد و دارای مقاومت بسیار بالا است.
- استخوان شتر: فقط از قلم و دست و پای شتر استفاده می شود. دارای رنگ سفید یک دست و رنگ پذیری بالا.
- استخوان گاو: رنگی سفید و متمایل به زرد و دارای رنگ پذیری و چسب خوری بالا.
- نحوه تهیه استخوان جهت خاتم کاری: به منظور از بین بردن چربی های اضافه به مدت شش ماه در آب آهک قرار می دهند و سپس رنگ آمیزی و نهایتا مورد استفاده قرار می گیرد.
- امروزه از ورقه های پلاستیکی جهت جایگزینی استخوان نیز استفاده می شود. به نظر می رسد از ورقه های پلاستیکی جهت مرمت درب موجود استفاده شده باشد.

۴-۳: مفتولهای فلزی نرم: طلا، نقره، برنج، مس

- طلا: به دلیل درخشندگی، انعطاف پذیری و اکسید ناپذیری مورد علاقه هنرمندان خاتم کار بوده است.
- نقره: به دلیل داشتن جذابیت و درخشندگی و نرمی مورد استفاده بوده و هست و همچنین به مانند طلا به دلیل قیمت بالا به صورت سفارشی به کار گرفته می شود.
- برنج: از ترکیب مس و روی به دست می آید و دارای رنگی زرد و شبیه به طلا است. دارای مقاومت بالا در مقابل اکسیداسیون و قیمت مناسب. از این آلیاژ به صورت نوارهای نازک جهت ایجاد خطوط حاشیه نیز استفاده می گردد.
- مس: رنگ قرمز، چکش خواری مناسب و انعطاف پذیر.

۴-۴: مواد مصرفی: موادی که جهت چسب کاری در مراحل مختلف خاتم کاربرد دارد.

- از جمله چسب های مورد استفاده در خاتم کاری: چسب چوب، سریشم، چسب قاطی و چسب سریش و موکت

- نخ پرک: از جنس پنبه و به منظور گل پیچی به دور میله خاتم استفاده می شود.
- وسایل و ابزار: کنده چوب، خط کش قفل، گیره، گونیا، تنگ و تخته رند.

۵- شیوه خاتم سازی

دسته بندی مراحل خاتم: برندگی، ساوندگی، پیچندگی، زیر ساخت و خاتم چسبانی. در ابتدا انواع چوب، استخوان و فلز را در رنگ های مختلف تهیه نموده و با ابزار مخصوص به طول تقریبی ۳۰ سانتی متر ۱ تا ۵/۲ میلی متر برش می دهند که پس از این کار به صورت مثلث هایی در آمده و سپس با سوهان کاری تمام اضلاع را به حالت دلخواه در آورده و جهت تکمیل کار نیاز به مفتول های سیمی مثلثی شکل است. جهت چسباندن خاتم در وهله نخست طرح اشکال مورد نظر توسط استاد کار بر روی سطح چوب ترسیم شده و مثلث های آماده شده توسط استاد خبره با سریشم بر روی طرح چسبانده شده که به آنها پره گفته می شود و با نخ محکم می شوند. پس از چند ساعت نخ ها باز شده و اضلاع طرح سوهان کاری شده و چهار عدد از پره های ساخته شده را در کنار هم قرار می دهند و مجدداً می چسبانند که آن را توگلو می نامند. مرحله بعد به گل پیچی معروف است و به وسیله سیم مفتولی گردی که آن را به صورت شش ضلعی منظم آماده می کنند و به آن نیز شمشه می گویند در اطراف هر شش سیم به وسیله سریشم چسبانده می شود و محکم می گردد که حاصل آنرا طرح ستاره ای می گویند. این طرح ها آن قدر تکرار می شوند که بر اساس طرح مورد نظر در آمده و سپس زیر فشار و پرس قرار می گیرند و سپس با چند مرحله برش کاری و چسباندن لایه های نازک چوب طرح اولیه خاتم پدیدار می شود. این مراحل از ابتدا تا انتها چهار صد مرحله را شامل می شوند.

خاتم ها بر اساس طرح، رنگ، شکل و ابعاد به وسیله چسب بر روی چوب چسبانده شده و با ایجاد طرح های گوناگون و قرینه سازی تمامی سطح شی با هنر خاتم مزین می گردد. ترمیم، سوهان، سمباده، بتونه کاری و نهایتاً سائیدن و صاف کردن سطح خاتم و جلا دهی مراحل پایانی کار است. در هنر خاتم کاری اشکال هندسی را با در کنار هم قرار دادن مثلث های کوچک نقش بندی می کنند. کیفیت هنر خاتم کاری به ریزی این مثلث ها بستگی دارد و هرچه ریز تر باشد کار مرغوبتری حاصل می شود. در این هنر به منظور ساخت کوچکترین واحد هندسی حداقل سه مثلث و بزرگترین واحد ۴۰۰ مثلث مورد نیاز است. (طهوری، ۱۳۶۵، ۱۶۷)

۶- پیشکسوتان خاتم کاری

گره سازی در دوران کریم خان به اوج خود می رسد اما، بسیاری از این آثار بی نام و نشان هستند. در دوران قاجار دو هنرمند معروف خاتم کار به نام های استاد محمد جعفر و محمد کریم، طلایه دار این هنر

بودند عمو کریم نیز از دیگر هنرمندان نامی این دوران در شیراز می‌باشد.

برادران محمد صنیع خاتم و محمد حسین صنیع خاتم از جمله شیرازی‌های خاتم کار و به نام در دوران پهلوی بودند. از جمله کارهای این دو هنرمند خاتم کاری کاخ مرمر است.

۷- از جمله خصوصیات خاتم مرغوب

صاف بودن سطح کار و خالی نبودن هیچ جای طرح

یکنواخت بودن رنگ و مصالح

عدم تغییر رنگ و شکل

ترمیم و بتونه به شکل حرفه‌ای صورت پذیرد

قرینه بودن و انطباق تمامی طرح

رنگ، جلا و روکش بی عیب و نقص و یکسان

رنگ سبز موجود در خاتم کاری از ترکیب نشادر، براده مس و سرکه تهیه می‌شود. در گذشته استخوانها را در این محلول قرار داده و به مدت شش ماه در معرض نور مستقیم خورشید می‌گذاشته‌اند تا مقاومت رنگ اثبات گردد.

۸- درب خاتم حرم مطهر حضرت شاهچراغ^(ع)

۸-۱ - تاریخچه حرم و موزه حرم شاهچراغ^(ع)

اولین بنای حرم مطهر حضرت شاهچراغ^(ع) را به زمان عضدالدوله دیلمی فرزند حسن ملقب به رکن الدوله از سلاطین آل بویه نسبت می‌دهند. (۳۳۸ تا ۳۱۷ هـ ق). تعمیرات بنای قبلی و اضافه نمودن ابنیه جدید در زمان اتابکان فارس (۶۲۳ تا ۶۵۹ هـ ق) به دستور امیر مقرب الدین مسعود بدر الدین وزیر اتابک ابوبکر سعد زنگی صورت گرفته است. بعداً در سال ۹۱۲ هـ ق توسط شاه اسماعیل صفوی تعمیراتی در بقعه مطهره انجام می‌گیرد.

در سال ۱۱۴۱ هـ ق به دستور نادر شاه افشار تعمیرات بعدی صورت می‌گیرد. در مورد انگیزه این اقدام مطالب مختلفی بیان شده که یکی از آنها این است که نادر شاه پیش از اینکه شیراز را از سلطه افغانها آزاد کند نذر می‌نماید چنانچه بر افغانها پیروز شد؛ تعمیرهایی در شاهچراغ^(ع) انجام دهد. لذا بعد از پیروزی هزارو پانصد تومان پول رایج آن زمان برای تعمیر و مقدار ۷۲۰ مثقال طلای ناب جهت ساختن قندیلی در بالای ضریح اهداء می‌کند.

اگر چه در زلزله‌های شیراز به خصوص در سال‌های ۹۹۷ و ۱۳۳۹ هـ ق بخش‌های عمده ساختمان حرم مطهر ویران می‌گردد لکن با همت مسؤولین حرم مطهر و مردم در زمان حسینعلی میرزا حاکم فارس (۱۳۳۹ هـ ق) و فتحعلی شاه قاجار (۱۲۴۳ هـ ق) مرمت و بازسازی می‌شود. آینه کاری سقف و دیوارهای حرم نیز در سال ۱۳۰۵ هـ ق توسط استاد زین العابدین پایان یافته است.

یکی از باورهای پسندیده و نیکوی مردم این دیار که ریشه در فرهنگ اسلامی دارد سنت اهداء است. در همین اثنا موزه حرم مطهر حضرت شاه‌چراغ^(ع) از این سنت نیکو بی بهره نبوده و پذیرای هدایای مردم فهیم و نیکوکاری است که از اقصی نقاط کشور به این آستانه مقدس مشرف گردیده‌اند.

پی ریزی مکان فرهنگی به عنوان موزه حضرت شاه‌چراغ^(ع) نخستین بار در سال ۱۳۴۴ هـ ش آغاز شد. در آن زمان و با توجه به کمیت آثار موجود در گوشه‌ای از حرم مطهر (ورودی فعلی خواهران به حرم مطهر) موزه‌ای راه اندازی گردید. با توجه به فضای محدود آن بیشتر به محل نگهداری اشیاء شباهت داشت. اهمیت حفظ و حراست از موارث فرهنگی در سالهای پس از انقلاب اسلامی مسؤولین وقت را بر آن داشت تا طرحی جدید در سال ۱۳۶۳ هـ ش ارائه گردد و موزه به ضلع شمالی صحن منتقل گردید. (مکان فعلی) بعد از گذشت بیش از یک دهه در سال ۱۳۸۸ هـ ش این موزه مجدداً دستخوش تغییرات گردید و بخش اول طرح توسعه در دستور کار قرار گرفت و در همان سال این موزه با ساختار جدید در دوطبقه و بیش از ۱۰۰۰ متر مربع بازسازی گردید.

در حال حاضر طبقه فوقانی موزه به نمایش نسخ خطی اختصاص یافته و در طبقه همکف آثار متنوعی از سفالینه‌ها، سکه‌ها، اشیاء فلزی، فرش و هنرهای تجسمی مربوط به هزاره چهارم پیش از میلاد تا عصر معاصر در معرض نمایش قرار گرفته است.

۲-۸- تاریخ ساخت

به قطعیت رسیدن در مورد تاریخ دقیق ساخت این درب کاری دشوار و شاید ناممکن باشد چرا که هیچ امضاء یا ردی از هنرمند سازنده دیده نمی‌شود و این مساله با توجه به گمنامی هنرمندان خاتم کار دوران زندیه این فرضیه را تقویت می‌کند که احتمالاً قدیمی‌ترین خاتم این درب متعلق به همین دوره است. از طرفی با بررسی‌های انجام شده به نکته قابل توجهی برخورد می‌شود و آن اینکه حداقل از هشت شیوه خاتم کاری که احتمالاً متعلق به ادوار مختلف است نیز بر روی این درب استفاده شده است. برخی از مرمت‌های صورت پذیرفته بر روی این درب قطعاً متعلق به دوران قاجار است. این مساله با توجه به ترکیب خاتم و معرق که خاص دوره قاجار است قابل اثبات می‌باشد. شایان ذکر است که از برخی قطعات خاتم قدیمی مربوط به سایر اشیاء خاتم کاری نیز جهت مرمت این اثر استفاده شده است. (تصویر ۱)

▲ تصویر ۱: درب خاتم کاری موجود در موزه حرم مطهر

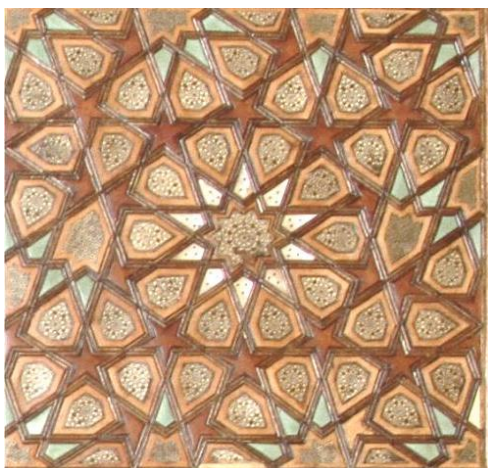
۳-۸- مواد خاص استفاده شده در ساخت درب

یکی از چوب‌های استفاده شده در خاتم کاری‌های این درب متعلق به درخت کمیاب فوفل است که رنگ سیاه را در خاتم پشتیبانی می‌کند. از دیگر چوب‌های استفاده شده در خاتم کاری این درب چوب گردو و عناب است. (تصویر ۲)

از جمله استخوان‌های استفاده شده در این درب عاج فیل است که خود موید اهمیت این درب می‌باشد، چرا که یکی از گرانترین زیور آلات جهان محسوب می‌شود. از دیگر استخوان‌های استفاده شده در این خاتم کاری می‌توان به استخوان شتر اشاره کرد. از صدف نیز جهت ستاره‌های وسط هر بخش استفاده شده است. (تصویر ۳)

۴۸ تصویر ۲: رنگ سیاه متاثر از چوب فوفل

۴۹ تصویر ۳: استفاده از صدف در ستاره وسط طرح

نقره و برنج مفتولهای استفاده شده در این هنر ارزشمند هستند که به وفور در هر دوره مجزای کار بر روی درب از آنها استفاده شده است. گمانه زنی برخی از اساتید و کارشناسان اشیاء موزه‌ای نهایتاً احتمال رد پای هنر دوران صفویه بر روی این درب را مورد اشاره قرار می‌دهند.

چوب وسط و بالایی این درب از قدمت بالا و شاید هم عصر با اولین خاتم کاری این درب باشد. مرمت‌های انجام شده چهار چوب درب را شامل می‌شود و در مواردی خاتم کاری دیده می‌شود. (تصویر ۴)

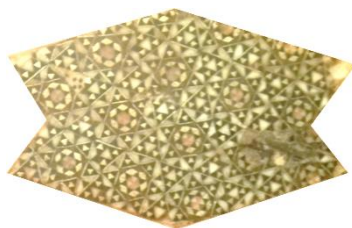

▲ تصویر ۴: چوب وسط و بالای درب

۴-۸- گل و فنون به کار رفته در ساخت خاتم این درب به دسته‌های زیر تقسیم می‌گردند

۱-۴-۸- گل‌های خاتم عبارتند از:

پره وارو، پره داغی، ابری، نه گلی، شش لوز، بته جقه ای، طاقی، قمی، جناغی و حاشیه‌های آن نیز عبارتند از: شش گلی، جویی، بازوبندی، طوره دار، شمسه دار و تخمه دار (تصویر ۵)

▲ تصویر ۵: نمونه گل‌های به کار رفته

۲-۴-۸- فنون به کار فته:

شش: با قرار دادن شش چوب یا فلز در کنار هم شش ایجاد می‌گردد.

بغل شش: یک مثلث متساوی الاضلاع جهت پر کردن حاشیه شش است.

لوز: چهار عدد گل خاتم در کنار یکدیگر و زوایای خالی را با توگلو پر کردن را گویند.

قامه خاتم: با قرار دادن لوزها کنار هم و بریدن به ابعاد هشت سانتیمتری و قرار دادن هشت عدد از آنها در کنار هم حاصل می‌شود و دو عدد چوب دوزنقه‌ای کنار این هشت عدد قرار می‌گیرد.

دوزاویه: قامه خاتم را از درازا به قطر دو میلیمتر در دو میلیمتر برش می‌دهند که آن را دوزاویه می‌نامند.

جویی: منشوری با مقطع لوزی و اندازه مقطع دو برابر لوزی

شش مبدا: با قرار گرفتن شش مثلث در کنار هم به گونه‌ای که شش ضلعی تشکیل شود.

شمسه: اگر شش مبدا از جنس مفتول باشد آنرا شمسه گویند

ستاره: هشت عدد مثلث در کنار شش مبدا را ستاره گویند

وارو: از کنار هم قرار گرفتن نه مثلث که تشکیل مثلثی بزرگتر را دهند

توگلو: از کنار هم قرار گرفتن چهار نه تایی که تشکیل مثلث دهند

مثلث سر یخ: مثلثی از چوب یا استخوان به درستی یک پره.

۵-۸- به همت هنرمند گرامی جناب آقای حاج حسین ظفری زاده این درب مرمت گردیده و هم‌اینک در موزه حرم مطهر در معرض نمایش قرار گرفته است. شایان ذکر است خاتم کاری صندوق و ضریح مرقد مطهر حضرت سید میر محمد^(ع) نیز توسط این هنرمند ساخته شده است.

نتیجه‌گیری

خاتم که در ادبیات فارسی گاهی به معنای نگین انگشتی آمده است شیوه‌ای از هنر کار با چوب است که ارزش هنری آن بسی بالاتر از معادل معنی آن در ادبیات فارسی است. استفاده از چوب‌های مناسب این هنر که از مناطق دور آورده می‌شده‌اند و همچنین فلزات گرانبهایی که جهت ساخت این هنر کاربرد داشته‌اند موید ارزش بالای این هنر است اما نباید فراموش کرد که هنر دست اساتید به نام این عرصه، ارزشی بالاتر از مواد گرانبهایی دارد که در این هنر به کار رفته است. درب موجود در موزه حرم مطهر، علاوه بر اصالت هنری، نمایان‌کننده چند دوره هنری فن خاتم است که به همت اساتید هنر خاتم کاری،

مرمت شده است. طرح و شیوه‌های کار شده جهت ساخت این خاتم کاری مجلل کم نظیر است. این هنر بومی ایرانی دارای پایگاه‌هایی در ادوار مختلف بوده و از جمله این پایگاه‌ها می‌توان به شیراز و اصفهان اشاره نمود. قرار گرفتن این درب در حرم مطهر حضرت احمد بن موسی^(ع) بازگو کننده اهمیت این مکان مقدس برای هنرمندان و واقفان این اثر بوده است. شایان توجه است که درب مذکور در فاصله چند متری قدیمی‌ترین منبر و هنر خاتم کاری این سرزمین ساخته و به کار گیری شده است که خود بیانگر اصالت هنری خاتم کاری شیراز است.

منابع

۱. انتظاری، هاجر. (۱۳۸۹). هنر خاتم کاری. چاپ نخست. تهران: جهاد دانشگاهی.
۲. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۲۵). لغت نامه. چاپ دوم. تهران: موسسه فرهنگ دهخدا.
۳. ربیعی، ارژنگ. (۱۳۸۰). هنر فارس در گذر زمان - کنکاش در هنرهای سنتی و صنایع دستی فارس. چاپ نخست. شیراز: انتشارات نوید شیراز.
۴. سید اخلاقی، پریسا. (۱۳۸۸). دانشنامه کوچک صنایع دستی ایران. چاپ نخست. تهران: انتشارات قصیده.
۵. سید صدر، سید ابوالقاسم. (۱۳۸۳). دایره المعارف هنر. چاپ نخست. تهران: انتشارات سیمای دانش.
۶. طهوری، دلشاد. (۱۳۶۵). هنر خاتم سازی در ایران. چاپ نخست. تهران: انتشارات سروش.
۷. مرزبان، پرویز و معروف، حبیب. (۱۳۶۵). فرهنگ مصور هنرهای تجسمی. چاپ نخست. تهران: انتشارات سروش.